

NÜBUVVETİN HİKMET VE FELSEFE ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Ali BULAÇ
Araştırmacı-Yazar

Ali BULAÇ

1951 yılında Mardin'de doğdu. İlk ve orta öğrenimini Mardin'de, yüksek öğrenimini İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü (1975) ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümünde (1980) yaptı. Hareket, Düşünce ve başka dergilerde, Millî Gazete, Yeni Devir ve Zaman Gazetesi'nde çeşitli yazı ve araştırmaları yayımlandı.

Yazarın bugüne kadar yayınlanmış eserleri:

«Çağdaş Kavramlar ve Düzenler» (Düşünce Yayınları, 6.baskı 1981), «Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Anlamı» (Fıkar Yayınları, 1983), «Kur'an ve Sünnet Üzerine» (Beyan Yayınları, 3. baskı 1985), «İslâm Dünyasında Düşünce Sorunları» (İnsan Yayınları, 1985).

Henri Corbin gibi İslâm felsefe tarihini diğer oryantalistlere göre daha yakından tetkik eden bir felsefe tarihi araştırmacısı ve Roger Garaudy gibi sonraları müslüman olan batılı bir bilgin, İslâm düşüncesini ve felsefesini "nübuVVetin etkisinde gelişen felsefe" şeklinde tanımlarlar⁽¹⁾. Bizce insanın varlık dünyası ve metafizik alem ile zihni faaliyetleri arasında kurulan ilişkinin mahiyeti ve tekniği itibariyle bu tanımlama bütünüyle doğru olmasa da, büsbütün yanlış da değildir. Eğer vahye dayalı bilgi ve marifeti felsefe diye adlandıracaksak, bu durumda yalnız meşşailer değil, işraki ve selefilerin ortaya koyduğu ürünlerin toplamına nübuVVet temeline dayalı felsefe gözüyle bakabiliriz. Bu ise; hangi anlamında olursa olsun selefi düşünceyi temel doğru seçenler açısından tam bir paradokstur. Çünkü mahiyeti ve kaynağı itibariyle yalnızca akli düşünmeyi esas alan felsefe vardı; sonuçlar itibariyle değil, bizatihi özü ve yöntemi itibariyle merduttur. Doğru ve meşru düşünme tarzı ancak vahye -hem de sınıksız- istinad ettiği zaman gerçek İslami bir anlam ve değer kazanır. Bu da kuşkusuz hikmettir.

Şu halde İslâm felsefesi diye adlandırılan düşünce mahsulü ve toplamı olan bütün kültürel, sınıksal ve bilimsel (İlmi) mirasa biz genel ifadeyle İslâm hikmeti diyebiliriz. Bu durumda da Corbin ve Garaudy'nin tanımlamasını "nübuVVetin etkisinde gelişen hikmet" şeklinde tashih etmek mümkündür. Bu, İslâm tarihinde de hiç bir felsefi hareketin olmadığı anlamına gelmez. Çünkü Zekerîya er-Razi gibi ilâhi vahyi ve nübuVVeti inkâr eden filozoflar, er-Ravendi gibi ateistlere de rastlanır. Belki bunların düşünce mahsullerine doğrudan felsefe diyebiliriz. Hatta Aristo ile başlayan genel laikleşmeye paralel olarak, özellikle Descartes'ten sonraki bütün batılı düşünce şekilleri de felsefi düşünce adını almaya hak kazanırlar. Aristo öncesi düşünce şekilleri her ne kadar felsefe ise de, yine hikmetin etkisi veya Pisagor'un yerinde tanımlanmasıyla hikmetin sevgisini taşıyan bir felsefedir. Ama İslâm dünyasındaki düşünce hareketlerini ve düşünce akımlarını doğrudan felsefe şeklinde adlandıramayız. Hikmet, İslâm'ın düşünce tarihini yerinde tanımlamaya uygun bir kelimedir.

Bunun daha geniş açıklamasını ileriki sahilere bırakıp, şimdilik şu kadarını söylemekle yetinelim: **Aristo**'ya kadar ki Antikite dönemini hikmetin etkisindeki felsefe şeklinde tanımlarsak, bütün zaafıların, sapma temayülleri ve ciddi eleştirilere konu olan tezahürlerine rağmen İslâm düşüncesini de nübüvvetin etkisinde gelişen müslümanların hikmeti şeklinde tanımlayabiliriz. Burada, hikmet ile felsefe arasında esaslı bir mahiyet farkı gözettiğimiz artık açıkça anlaşılmaktadır.

Şunu da tekrar vurgulamakta yarar vardır ki, insanın düşünce tarihi bugüne kadar ne ilahî vahylerden ne de nübüvvetle dayalı hikmetten uzak kalmıştır. Felselenin de, az da olsa bu bereketli etkiden nasibini aldığını kabul edebiliriz. Burada bizden çözüm bekleyen sorun ise, nübüvvetin hangi yollarla insanın düşünce hayatında ve hikmet ile irfanında tezahür ettiğinin araştırılması, etkisinin derece ve yoğunluğunun açığa çıkarılmasıdır. Bir Yeni-Eflatuncu olarak bilinen ve İ.Ö 2.yüzyılda yaşamış olan **Ammonius Saccas** Yunan felsefesinin en ünlü filozofunu kastederek şöyle der: "Eflatun, Yunanca konuşan **Musa**'dır." Müslüman kelamcı ve felsefecilerin yakından tanıdığı **Yahya en-Nahvi**'ye göre de, **Eflatun**, **Musa** (a.s.)'dan ilham alarak felsefesini geliştirmiş bir filozoftur⁽²⁾. Biri Yeni-Eflatuncu, diğeri hristiyan olan bu iki gayn müslim filozof, bize Eflatun'un kişiliğinde önemli bir gerçeği hatırlatmaktadır: O da, ardarda gelen peygamberlerin tarihin her döneminde ve gönderildikleri her kavimde gerek çağlarını gerekse kendilerinden sonraki zamanları kesin olarak etkiledikleri gerçeğidir. Batı merkezli felsefe tarihlerinin bilinçle ve ustalıkla gözardı etmeğe büyük özen gösterdikleri bir başka önemli nokta da budur.

Öncelikle şöyle düşünebiliriz: Eğer her kavme gelen peygamberler (Resûl ve Nebiler), başlıca görevleri arasında insanın düşünce hayatını da yönlendirmeyi görev saymışlarsa, onların tebliğ ve faaliyetlerinin şu veya bu yoğunlukta etkili olması mantıksal bakımdan doğru, hatta kaçınılmazdır. Batılı sosyolog ve antropologlar, nübüvvet kavramının gerçek mahiyetini tanımadıklarından; düşün-

ce ve medeniyet tarihinde etkileri açıkça müşahade edilen peygamberleri, sıradan rahib, büyücü, şaman veya kâhin konumunda ele alırlar. Bunda İsrailoğullarının dini gelenek ve edebiyatlarının payı olduğu düşünülebilir. Ancak, hümanist ve tanrı vahyine karşı batılı dünya görüşünde zaten peygamber otantik bir kişiliği temsil edemez. Oysa Eflatun'u **Musa** (a.s.)'nın etkilediği ne kadar doğru ise, **Musa**'dan önceki bütün peygamberlerin kültür, sanat, ilim ve düşünce hayatını etkiledikleri, yalnız etkilemekle kalmayıp insanın gelişme tarihinde devrimci safhaları başlattıkları, yer yer sığrama yaptıkları; gemicilik, demirin kullanımı, dikiş, bıp, mantık, astronomi, hesap, sanat ve edebiyatta öğreticilikte ve yol göstericilikte bulundukları kesin bir hakikattir. Peygamberlerin geliş zinciri geriye doğru götürüldüğünde bu nübüvvet geleneği İdris ve Adem (a.s.) e kadar gider.

Peygamber yalnızca politik ve sosyal bir reformcu, ahlaki ve iktisadi bir ıslahatçı, suskun halk yığınlarının önüne düşen, zorba güçlere başkaldıran bir devrimci değil; fakat bunların yanında toplumu ve bireylerini kültürel ve manevi alanlarda hakikate ulaştırma çabasında olan bir rehberdir de. Peygamber, yalnızca politik devrimlerle yetinmez, tebliğ ve çağrısının hikmetle insani ve deruni bir boyut kazanmasını ister. Çünkü Allah peygambere nübüvvetle birlikte ilim ve hikmet de vermiştir. Bundan dolayı peygamber, kendi toplumunun hakimidir de. Sıradan kâhin, rahip veya din adamları sınıfına mensup kişilerden kesin olarak ayırmamız gereken peygamberler, kendilerine indirilen sahife ve kitapları tebliğ ederken bütün ilimleri, hikmet, irfan ve düşünce hayatını derinden yönlendirmiş, etkilemişlerdir. Bir rivayete göre gönderilmiş 124 bin peygamber ile bunlara indirilmiş 104 kitap ve/ya sahifenin insan kültürü ve medeniyetinin gerek entelektüel ve manevî, gerek maddî ve kurumsal hayatında etkili olmadığı nasıl düşünülebilir⁽³⁾.

Bu temel gerçeğin bilincinde olan müslümanlar, kadim hikmet ve felsefelerle karşılaştıkları zaman nübüvvetin kalıcı ve aydınlatıcı etkisini aramış bunu son ilahî tebliğin içinde eriterek yeniden yorumlama işini üstlenmişlerdir. **Henri Corbin**, müslüman

(2) **Henri Corbin**, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev. Prof. Hüseyin Hatemi, İstanbul, 1986, s. 39 vd..., **Roger Garaudy**, *İslamın Vaadettikleri*, çev. Salih Akdemir, 4.Bsk, İstanbul, 1984, S. 107 vd...

(3) **İbn Nedim**'in kaydına göre 124.000 peygamber gönderilmiş ve 104 kitap indirilmiştir. Bu kitap ve/ya Sahifelerin 100 tanesi Adem ile Musa arasındaki zamana tekabül eder. Buna göre, Adem'e 21, Şit'e 29, İdris (Ahnun) e 30, İbrahim'e 10, Musa'ya 10 sahife indirilmiştir; sonraları Hz. Musa'ya Tevrat gelmiştir. Davud (a.s.) indirilen ise 150 mezmurdan oluşan Zebur, Hz. İsa'ya İncil ve nübüvvetin son halkası Hz. Muhammed (s.a.) e Kur'an-ı Kerim'dir. Bu, kendilerine kitap veya sahife indirilmeyen peygamberlere vahy gelmediği anlamına gelmez; çünkü onlar geçmiş bir şeriatı devam ettirmek, yenilemek ve tamamlamak yanında sözlü (şifahi) vahy de almışlardır. **İbn Nedim**, *fihrist*, Beyrut. ty s 33-34.

tarihçileri, 12. yüzyıldan 17.yüzyılda Kutbuddin Eşkeverî'ye kadar "Yunanlı hakimler'in (dahi) hikmetinin "nübüvvet nurları mişkati"nden (odağın-
dan, yuvasından) kaynaklandığı kanaatinde idiler⁽⁴⁾, der. Bu, ihtiraz bazı kayıtlarla birlikte genel anlam-
da doğrudur. Nitekim Eflatun'un kimi İslâm hakim-
lerince "Eflatun-u İlâhî" şeklinde tanımlaması, İbn
rüşî'nin Aristo'ya ilişkin görüşleri ile Endülüs filozo-
fu Batalyavsi'nin hikmetin menşei konusundaki fi-
kirleri ile daha yüzlerce örnek müslümanların fel-
sefe ve hikmetle nübüvvet arasında yakın ilişkiler
kurduğunu gösterir.

Yunan felsefesi ve metafiziğini kökten eleştirip
reddetme görevini üstlenen Gazali bile *el-Munkız*
adlı eserinde filozofların özellikle ahlâk ve siyâset-
le ilgili görüşlerinin önemli bir kısmını geçmiş pey-
gamberlerin ve bilgelerin tebliğlerinden aldıklarını
açıkça beyan eder. El-Kıftî ise bunu şöyle dile ge-
tirir: "Bilginler, önceleri kimin ilk defa hikmetten söz
ettiği; matematik, mantık ve tabiat bilimlerinden ki-
min bahsettiği konusunda ihtilafa düştüler ve her-
kes hikmetin kendi ulusunun malı olduğunu öne
sürdü. Oysa bunların hiç biri doğru değildir; bun-
dan ilk bahseden İdris (a.s.)dir"⁽⁵⁾.

El-Kıftî'nin bu görüşünü başta Suhreverdî
Maktul olmak üzere, İslâm İrfan felsefesinin bütün
önde gelen hakim ve temsilcileri ittifakla kabul
eder. İsrâkî felsefenin büyük isimlerinden olan
Molla Sadra (Sadrüddin Şirâzî) hikmeti-nübüvvet
temeline dayalı kutsal bir gelenek olarak tanımlar-
ken İslâm kaynaklarında yer yer Hermes diye
isimlendirilen İdris aleyhisselâmî filozofların
babası ve ilimlerin üstadı olarak gösterir.

"Bilki, hikmet Adem aleyhisselâm ile başlamış
ve onun soyundan Seth, Hermes yani İdris ve

Nuh aleyhisselâm ile devam etmiştir. Çünkü
dünya hiç bir zaman tevhid ve ahiret ilminin kendisi-
ne dayandığı bir kişiden yoksun kalmaz ve bunu
dünyanın her tarafına, çeşitli ülkelere yayan, açıkla-
yan ve gerçek abidlerin üzerinde gösteren en
büyük Hermes'tir. O, filozofların babası ve ilimlerin
üstadlarının üstadıdır⁽⁶⁾.

Kadim Hint, İran, Mısır ve Yunan geleneklerinde
ve İslâm kaynaklarında Hermes şeklinde geçen
"İdris Aleyhisselâm"ın kaynaklık ettiği öğretilere
genel olarak Hermetik hikmet veya felsefe denir.
Hermetik hikmet her dönemde gerek felsefeyi ge-
rekse astronomi, matematik, coğrafya v.b. ilimleri
etkilemiştir. Türkçede hakkında çok az bilgiye te-
sadüf edilen Hermes, S.Hüseyin Nasr'ın verdiği
değerli bilgilere göre İslâmî yazılarda üç şekilde
geçer⁽⁷⁾. Eflatun ve Zerdüş'tü birleştirerek İslâmî ir-
fanla yeniden yorumlamaya kalkışan ve bu uğurda
hayatını kaybeden Suhreverdî'ye göre Hermes
bir koldan Asklepius, Pisagor ve Eflatun ile Yunan-
lılara, diğer koldan Gayomarth, Feridun, ve Key-
husrev ile İranlılara geçmiş ve sonunda İslâmî de-
virde özellikle İsrâkî felsefenin öğretilerinde etkili
olmuştur.

Yukarıda Hz.Mûsa ve özellikle Hz.İdris'e ilişkin
verilen bilgiler, sıhhat derecesi ne olursa olsun,
nübüvvet temeline dayalı bir hikmetin her zaman
varolduğunu, peygamber tebliğinin düşünce faali-
yetlerini tahmin edilenden çok etkilediğini bize
göstermesi bakımından önemlidir. Her peygambe-
rin kendi çağında ve toplumunda gösterdiği muci-
ze, insan tarihinin belki de bir gelişme ve olgunlaş-
ma safhasının belirleyici ilhamıdır. Hz.İbrahim'in
putatapıcı bir toplumda açığa vurduğu tebliğin
özünde de buna benzer köklü bir mesaj vardır.
Bugün tarihen tespit ediyoruz ki, mantığın menşei
Bâbil ve Mezopotamya kültür çevresidir. Astrono-

(4) Henri, Corbin, a.g.e. s.13.

(5) Nakı. İrfan Abdülhamit, age, S. 27.

(6) Sadreddin Şirâzî, *Risale il-Hudut*, Tahran, 1302, S. 67, Nakl. S. Hüseyin Nasr, *İslâm'da Düşünce ve Hayat*, çev. F. Kul, baskı-
sız, S.96.

(7) İslâmî yazılarda üç tane Hermes bilinir ki her biri aşağıda özeltendiği gibi değişik özelliklere sahiptir.

1) Birinci Hermes veya Hirmisi'l Haramisah'i: Bazılarınca Gayomarth'ın sülalesinden geldiği ve Nuh ve İdris'te aynı olduğu kabul
edilmiştir. Bu hermes gökler hakkında birtür bilgiye sahip olan insanları tıp konusunda eğiten ilk kişi olarak görülmüştür. Ayrıca
Alfabe ve yazıyı bulduğuna ve giyinmeği, insanlığa öğreten kişi olduğuna inanılırdı. Yine Allah'a ibadet için evler yapan ve Tufan'ı
önceden haber veren oydu.

2) İkinci Hermes veya Babilli Hermes:1 Tufan'dan sonra Babil'de yaşadı. Tıp, felsefe ve sayıların özellikleri hakkında derin bilgisi
olan bu Hermes Tufan'dan sonra bilim ve felsefeyi canlandırdı. Nemrud'dan sonra Babiliyi yeniden kuran ve orada bilimi yaygın
yine o idi. Aynı zamanda Pisagor'un öğretmeni idi.

3) Üçüncü veya Mısırlı Hermes, Fustat yakınlarındaki Menef'te doğdu. (burası, İskenderiye'den önceki bilim merkeziydi) ve Agethe-
demor. öğrencisi oldu. Aralarında Urfa da bulunmak üzere birçok kent inşa etti ve birçok geziler yaparak her iklimin halkı için
kendilerine özgü şartlarla uygunluk içinde gelenekler yerleşirdi. İtalyanlar hakkında bir kitap yazdı ve tıp, felsefe ve simya bilim-
leriyle zehirlerin özellikleri konusunda da üstadı. Üçüncü Hermes Hilaf'ın ilk görünme, güneşin herbir burca girme ve mutlu as-
trotolojik birleşim zamanlarında şenlikler düzenlerdi. Bilim, felsefe ve adaletin önemi hakkında bazı özdeyişler bırakmış oldu. Ask-
lepius'un da hocasıydı⁽²⁵⁾.

Müslüman filozoflar Hermes'i veya İdris'i hikmetin kaynağı ve filozof ve bilgilerin ilki (Ebu'l-Hukemâ) kabul ettiler. Hatta Şeyh el-
İsrâk Şihabüddin Suhreverdî ve öğrencisi Muhammed Şehrazuri onu Muteellihün'den⁽²⁶⁾ biri (ilahî bilge) olarak benimsediler.
Aslında Şehrazuri, Hermes'e "Filozofların Babası" adını takan ilkelerden biridir. S.Hüseyin Nasr, age S.95.

(8) Daha geniş bilgi için bkz. S. Hüseyin Nasr, *Üç Müslüman Bilge*, çev. Ali Ünal, İstanbul, 1985, S. 65.

mi ilmi de en önemli gelişmesini bu bölgede göstermiştir. Kur'an'ın açık şahadetiyle İbrahim Aleyhisselam en önemli tebliğini -kâmil bir ilah (rabb) kavramından hareket ederek- gökyüzündeki varlıklar (yıldızlar, ay ve güneş) birbirleriyle mukayese ederek ve mantıksal bir süreç izleyerek gösterir. Yine onun kendisiyle putları kırdığı baltayı mabetteki en büyük putun boynuna asması da mantıksal bakımdan ve mantığa büyük önem veren toplumuyla hesaplaşması, onları sorgulaması, zihinlerini ve bilinçlerini (vicdan) uyandırmasıdır. Kimi yorumcular Kur'an'da konuyla ilgili ayetlerden yola kalkarak bu olayı, onun tanrı arayışıyla izah etmek isterler. Oysa önceki ve sonraki ayetler ile Kur'an'da geçen genel İbrahimi tasvir ve bilgi, bizi bu arayışın imkansızlığına götürür. Şu halde, Hz. İbrahim'in gözyüzü varlıklar üzerinde yürüttüğü akli ve mantıksal yürütme mantığa çok büyük önem veren kavminin diliyle, geçerli ilim ve normlarıyla hitap etme gibi tebliğ yöntemiyle ilgili esaslı bir yöntemdir. Nitekim ileride de göstereceğimiz gibi, İbn Haldun, ilimlerin ve hikmetin menşei araştırırken mantığın bütün kadim uluslarda var olduğunu, Aristo'nun ise ancak onu sistemleştirdiğini, dağınıklığından kurtardığını söyleyecektir.

Nübüvvet olgusunun hikmet ve felsefe konuları üzerinde hiç bir etkiye sahip olmadığı varsayımı, batılı anlamda din olgusunun genel tanımından kaynaklanan yanlış bir düşüncedir. Çoğunlukla batılı düşünür ve filozoflar, dinin ve peygamberin insanın kişisel ahlaki ve salt manevi hayatıyla ilgilendiğini, katı kural ve akılla kavranmaz dogmalarla insanı ve toplumu zoraki yönlendirmeye kalkıştığını sanır. Gerçekte ise nübüvvet geleneğinde peygamber misyonu, bunun tamamıyla dışında gelişir ve tezahür eder. Peygamber, görevli kılındığı toplumunun ahlaki ve manevi sorunları yanında politik, sosyal ve ekonomik sorunlarını tebliğinin esaslı kılabilir; sanat, düşünce ve entelektüel alanı bütün var gücüyle değiştirme mücadelesine girer. Böylesine kapsayıcı bir misyon, felsefe, hikmet ve ilimlere mutlaka etki edecektir. Buna ek olarak entelektüel hayatın yanında insan ilimlerinin gelişme göstermesi, sahil bir istikamette yol alması da peygamberin yüklendiği yol göstericiliğin fiilen içinde olan bir konudur. Felsefe Yunânî menşeiinde hikmetin etkisinde gelişmişse, hikmet de nübüvvet-

tin koruyucu, geliştirici kanatları altında çiçeklenmiş, kültürler ve medeniyetlere sinmiştir.

Felsefenin Menşei ve Tanımı

Buraya kadar anlattıklarımızdan gerek menşei (köken), gerekse tanımı itibarıyla hikmet ve felsefe terimleri arasında esaslı muhteva farkının olduğu anlaşılmış olması gerekir. Buna göre hikmet, hemen hemen bilinen ve bugün izlerine devam eden etkilerinde rastlanan bütün geleneksel ve kadim kültürlerde varolan temel bir olgu iken; felsefe, insanlık tarihinin pek geç bir döneminde ortaya çıkmış, fakat günümüze doğru etkisini yoğunlaştırarak gelebilmiş yeni bir terimdir. Bu terimin hikmete göre özel, ayırıcı ve sınırlı bir tanımı vardır.

Kur'an'ın açık şahadeti, hikmetin öncelikle peygamberlere nübüvvet ve ilimle birlikte verildiğini gösterir. Nübüvvet'e dayalı ilahi talim içinde hikmetin hangi anlam ve içerik taşıdığını bir sonraki ara başlığa bırakıp felsefenin ilk defa nerede ve kimler tarafından türetilen bir kelime olduğunu ve nasıl kavramlaştığını araştıralım.

Hem batılı, hem de İslâmî kaynaklar "felsefe" kelimesini ilk defa Yunan bilgelerinden Pisagor'un kullandığına dair neredeyse ittifak etmektedirler. İbn Nedim, felsefeden ilk söz edenin Pisagor olduğunu tesbit ettiğini belirttikten sonra şöyle der:

"Felsefe" terimini ilk kullananın Pisagor olduğu söylenir. Onun altın harflerle yazılmış eserleri var. Calinos, bu eserleri yüceltmek amacıyla altın harflerle yazdı. Onun "Akli Siyaset" adlı bir eserinde var; ben bu eseri gördüm. Felsefe'den daha sonra Sokrat, ondan sonra da Eflatun (Platon) söz etti. Bir başka rivayete göre ise, Süryani Foriyyus es-Sûrî'nin "Tarih" adlı kitabında geçtiğine göre, felsefeden ilk söz eden Sa'leb İbn Males el-Emlîysi'dir. Bu kitaptan iki makale arapçaya da çevrilmiştir⁽⁹⁾

Kendisinden önceki ve sonraki filozof ve felsefe tarihçileri tarafından da kabul edilen İbn Nedim'in tespitine ek olarak yine felsefe tarihçileri ittifakla doğu hükemasının felsefe terimini kullanmadığını söylerler. Bu kelime, ilk defa Yunanlılarca ortaya çı-

(9) İbn Nedim, *Fihrist*, S. 242-243.
İslâmî Araştırmalar Sayı:4 Nisan-1987

kıncaya, özellikle **Homer** ve **Haziyed**'un dönemine kadar sözlüklerde dahi geçmiyordu. Felsefeyi "hikmet sevgisi" anlamında kullanan **Pisagor**'dan bu bilgiyi **Eflatun**'un öğrencisi **Heraclide of Pontus** rivayet etmiştir. Rivayete göre, önce **Pisagor** "eşyanın doğasına ilişkin bilgi" anlamına almıştı. **Çiçero**'dan gelen bir bilgiye göre de, "insanların kimi onura önem verir, kimisi mal peşindedir. Kimisi ise bunların tümüne önem vermez, eşyanın doğasını araştırır; bunlar da kendilerine "Hikmeti Sevenler" adını verirler"⁽¹⁰⁾

Eflatun, **Fiydoras** فیدورس konuşmalarının 277. bölümünde **Sokrat**'tan şunu aktarır: Bir rivayete göre, **Homer** ve **Solon** gibi şairler ve hatipler, bilgilerinin hakikate dayandığını öne sürerler. Bence bu yanlıştır, onlara da böyle bir iddia yakışmaz. Bu büyük isim yalnızca Allah'a izafe edilebilir. Bense onlara ancak hikmeti sevenler diyebilirim.

Felsefesinin İslam dünyasına girişinden sonra İslâm müellifleri Yunan'da kazandığı tanımla felsefe ile hikmet arasında ayırım yapmakta gecikmedi. Neredeyse tüm müslüman bilginler felsefenin İslâm dünyasına dışarıdan ithal edildiğinde söz birliği içinde oldular. Ancak yine de felsefe'den salt akli ve beşerî bilgiden çok hikmete karışmış bilgi ve düşünce anlaşıyordu. Onlara göre bu anlamdaki felsefi konular, ilklerin ve kadîmlerin ilimleridir. Bu, gerek hikmete karışmış felsefenin, gerekse hikmet ve ilimlerin yalnızca Yunanlılara ait olmadıklarını vurgulayan önemli bir tesbittir. Bazan bu ilimlere, "terkedilmiş (mehcûr)" veya "unutulmuş ilimler" de denir. Bu anlamdaki ilimler, filozofun çağında varolan ilimlerin dışında olanlardır. **İbn Nedim**, **İbn Sa'd** ve **İbn Haldun** gibi bilginler ise, bu tabiri "çağdaş olmayan ilimler" yanında "şer'i ilimlere" karşı (karşıt, zıt, aykırı anlamında değil) ilimler şeklinde de tanımlamışlardır.

Ancak, doğrudan felsefe söz konusu olduğunda başta **Farabî** olmak üzere daha bir çok filozof ve bilgin, bu terimin Yunanca "hikmet" ve "sevgi" kelimelerinin bir araya getirilerek türetildiğini açıkça söylemişlerdir. **Farabî**, felsefe ve filozof kelimelerinin nasıl türetildiğini açıkladıktan sonra, felsefenin gerçek ıstılahi (kavramsal) anlamında **Eflatun** ve **Aristo** tarafından kullanıldığını söyler. **Şehristani**,

felsefeyi Yunan hakimlerinin malı olarak gösterirken, bu alanda diğerleri onların çocukları mesabesindedir, der.

Şimdi, bu bilgilerin ışığında şöyle bir sonuca varıyoruz: Hikmet, dünyanın belli başlı bütün büyük kültürlerinde görüldüğü ve her yeni ilâhi tebliğde bir peygamber tarafından yenilediği halde, felsefe ilk defa Yunan'da ortaya çıkan pek yeni bir kavramdır; onu kelime olarak türeten **Pisagor**, kavramlaştıran **Eflatun** ve **Aristo**'dur. Bu, şüphesiz bize çok şey anlatan önemli bir durum tespitidir. Ve bizi, doğrudan bu olayın niçin ilk defa Yunan düşünce ve kültür çevresinde ortaya çıktığı sorusuna cevap aramağa mecbur eder. Bu önemli sorunun doğru cevabı bulunmadıkça da, ne insanın düşünce tarihinin izlediği seyir anlaşılabilir, ne de hikmet ile felsefenin hakiki anlam ve tanımları kavranabilir.

Bizce bu olayı doğuran ilk nedenlerin başında Yunan düşünce hayatı ile Yunan dini hayatı arasında varolan kadîm ilişkinin özünde taşıdığı rahatsızlık ve uyumsuzluk gelir. Yunan mitolojilerinden ve sözlü edebiyat geleneğinden de kolayca izlendiği gibi Yunan düşünce hayatı Yunan tanrılarının sıkı kontrolü altında teşekkül eder. Bu usanç verici atmosferde insanî saf meleke, düşünce ve duyguların özgürce tezahürü hemen hemen imkânsız gibidir. Çünkü Yunan tanrıları, hayatın insanî faaliyetlere açık olduğu her alana, mutlak anlamda ve zorbaca hakimdirler. Üstelik, kimi zaman herkeşin açığa vurmaktan çekindiği şiddetli bir geçimsizlik de vardır insanlar ile tanrılar arasında. Oysa her zaman ve her durumda insanı kıskanan, onu çekemeyen, başarısına ve mutluluğuna engel olmak için her yola başvuran bu tanrılar insanileştirilmiş so-mut özelliklere sahip, bir anlamda da sıradan varlıklardır. Zaman içinde insan kendi insanî bağımsızlığını ilan etmekten başka çıkar yol bulamaz. Ateşi çalan **Promete**, Yunan geleneğinde insanın haysiyetini ve gücünü semböjize ediyorsa, bu tanrılara karşı bir başkalanın da doğrudan ifadesidir. Yunan insanı, varlık dünyası içinde kendi anlamını sorgulamaya, hayatı ve evreni tanımlamaya kalktığı zaman karşısında zorba, kıskanç ve sıradan varlıklar olan tanrıları bulur. Bu, onu kendi insanî bağımsızlığını ve özgürlüğünü ilan etmeye sürükler-

yen temel bir nedendir. Tarihi bilgilerimiz, bize Yunanistan'da bir peygamberin ortaya çıktığını göstermediğine göre, nübüvvetin ve hikmetin nundan, bu nurun kaynağından yoksun bir kültür çevresini, ister istemez başka yerlerde bir takım arayışlara zorlayacaktır. Anadolu, Mezopotamya ve Mısır gibi hikmetin merkezlerine Yunanlı bilgin ve filozofları gitmeğe sevkeden asıl faktör de bu olsa gerek. Ama saf, arı ve duru su, asıl kaynağından ne kadar uzaklaşırsa, o kadar bulanır. Hele tabii meçralarla değil de, taşıma yoluyla ve bozulmaya elverişli araçlarla taşınıyorsa, kaynağından da alınmış olsa bu suyun, bulunma ve kokuşma ihtimali daha da mukadder olur. Yunan politeizmine karşı, dışarıdan taşınan hikmetin başına gelen de budur Yunanistan'da.

Doğu hikmeti üzerinde uzun zaman düşünen Yunan filozoflarının elinde, günün birinde hikmetin isminden ve ona karşı duyulan sevgiden başka bir şey kalmadığını gözlemleyen Pisagor, yerinde ve haklı bir tespitle hikmetin yerine felsefeyi üretip geliştirdi. Çünkü ta başından beri Yunan düşüncesi taşıma su ile dönen değirmendi. Hikmet, elden ele, kuşaktan kuşağa taşınıp farklılaştıkça, tanınmaz bir hale gelmişti. Bir başka önemli husus da, hikmet ilâhi vahy ve dini bir form içinde doğuda varlık bulurken, Yunanda, tanrılara ve yerleşik dine karşı bir silah ve insanın tanrılara ve dine karşı özgürlüğünü gerçekleştirecek bir araç olarak algılanmıştı. Bu, insanın düşünce tarihinde, din-felsefe veya akıl-vahy çatışmasının da ilk ve en önemli başlangıç noktasıdır. Hikmet doğuda bizzatıhi amaç iken, Yunan'da bir araç durumuna indirgenmiştir. Kaynağında hikmet, Allah'ın varlığını varlık dünyasında birlemek iken, Yunan'da bir sürü tanrının etkisini kırmaya, onları varlık dünyasında geçersizleştirmeye yarıyordu. Yunan'da tanrıların ve dinin ile insanın ve gerçeğin iki ayrı ve bağımsız alanı vardır. Ama tanrılar ve din, haksızca insanın hayatına ve gerçeğin dünyasına tecavüz ediyordu. Bütün eylem ve söylemleri ise akıldışı, saçma ve boşunaydı. Şu halde akıllı, mantıklı ve gerçeği temsil eden insan, akıl-dışı olanı, saçmalığı ve mantıksızlığı temsil eden ise tanrılar ve dindir.

R. Garaudy'nin yerinde tespitiyle Yunan'da varlık dünyasının temel bir ayırım üzerinde tasavvuru

sofistler ve Sokrat ile çoktan başlamıştı. Sırf insana ve onun ötesine yöneltilen dikkat, onu evrenden ve Allah'tan tecrit ediyor ve nazarı diyalektik lehine gözlem ve tecrübeden uzaklaştırıyordu.⁽¹¹⁾ Bu elbette Yunan'da tecrübeye bir bilgi türü şeklinde rastlanmadığı anıma gelemez. Ama bugünkü modern bilim de de olduğu gibi, tecrübe, evreni tümüyle kuşatan ilâhi ilkedden yalıtılarak yapıyordu. Dolayısıyla somut bilgiye götüren tecrübe, doğru bilgiye ulaştırıcı akıl ve dinî bir formla ifade edilen tannısal (tanrılara ait) saçmalıkların reddi, insanın salt melekelerine düşen bir işti. Felsefe, hikmetle karşı duyulan içten sevgi yanında, giderek akıllı mutlaklaştırma eğilimlerini de içinde barındıran kurtarıcı bir kavramdı artık. Ama felsefe gelişip etkinlik sağladıkça saf dışı edilen tanrılar ve onların dini saçmalıkları değil, hikmet ve onun nur kaynağı vahy oldu. Bu temel ayırımın tamamen farkında olan Rena Genon felsefenin hikmetin yerini almasını şöyle ifade eder:

Pisagorcu gelenek eski orfik geleneğin yeni bir biçimde onarılmasıydı. Öte yandan, daha önce hiç duyulmamış ve zararlı etkileri gelecek bütün batı dünyası üzerinde görülecek bir şey ortaya çıkmıştır: O zamandan beri "felsefe" diye adlandırılan özel düşünüş biçimi. Felsefe kelimesi kendi içinde zararsız bir kelime sayılabilir. Etimolojik olarak kelimenin anlamı "hikmet sevgisi" dir. Bu yüzden hem hikmete ulaştıracak hal, hem de bu "halden doğan ve bilgiye götüren arayış" anlamına gelir. Daha sonra görülen "anlam sapması bu geçiş aşamasını kendi içinde bir amaç haline getirmiş ve felsefeyi hikmetin gerçek niteliğini unutturan ve tanınmaz hale getiren süreci başlatmıştır. Böylece tamamen beşeri nitelikte, bu yüzden de sadece akla bağlı "dindışı felsefe diye tanımlanabilecek şey ortaya çıkmış, akıl üstü beşer olmayan gerçek geleneksel hikmetin yerine oturtulmuştur.⁽¹²⁾

Bir çok felsefe tarihçisi, araştırmacı ve filozofla birlikte Farabi'nin de açık tespitiyle felsefenin kelime olarak Pisagor tarafından kullanılmasından sonra Eflatun ve Aristo tarafından bugünkü anlamında kavramlaştırılması, bize özellikle bu dönemde insanın düşünce tarihinde oldukça önemli bazı şeyler in başında Doğudan Yunan'a getirilen hikmet'in felsefe'ye dönüşmesi ve hikmetle karışıkbu "yeni düşünce tarzı"nın din'e karşı kullanılmak üzere sistematik hale getirilmiş olması gelir. Bu, genel düşün-

(11) Roger Garaudy, *İslamın Vadettikleri*, S.83

(12) Rene Genon, *Nefsini Bil*, çev. M. Tahralı. *Akademî dergisi*, İst. S 23-24

ce tarihi içinde bir dönüm noktasını teşkil eder. Bu önemli olay, kendisinden sonra, felsefe doğuya geçince hikmetin saf özünü yeniden diriltmeye, asıl vahy kaynağına bağlamaya ve özümlemeye çalışacak, müslüman dünyayı zorlayacakken, batıda din-felsefe çatışmasına asıl neden olacak, rönesans ve Dekartın Kartezyen felsefesiyle iyiden iyiye secular (laik) bir mahiyet kazanıp bugünkü modern bakış açısının doğmasını hazırlayacaktır.

Bu dönemin ortaya çıkardığı bir başka önemli durumda hikmete dayalı düşüncenin yazıya geçirilmesidir. Kimi tarihçiler buna katılmasa bile, İbn Nedim ve Ebu'l-Berekât el-Bağdâdî gibi İslam bilginlerinin yaptığı değerlendirmeler bizi böyle bir tespitin yapılabileceğine götürebilir. Ancak hemen şunu kaydetmeli ki, bu, yazının ilk defa Yunan'da ortaya çıktığının ifadesi değildir. Nitekim bugünkü antropolojik veriler yazının ilk defa Mezopotomya'da ortaya çıktığını göstermektedir. Tespit edilen tarihler ve seçilen bulgular ne kadar tartışmalı olursa olsun, en azından yazının Avrupa kıtasının malı olmadığı bilinen bir gerçektir. Yunan'da ise hikmet yazıya geçirilmiştir ki, El-Bağdadi'ye göre bu, insanın irfan ve hikmet tarihinde temelli bir sapmayı, hatta ihaneti temsil eder.

İbn Nedim, "Kadim tarihlerde okuduğuma göre Yunanlılar, kadim zamanlarda yazıyı bilmiyorlardı. Mısır'dan Kıyimes (veya Keymes A.B.) ve Ağnor adında iki kişi Yunanistan'a 16 harfli bir alfabeyi götürdüler. Buna önceleri dört, sonraları Smonides adlı biri de dört harf daha ekleyince 24 harf oldu. Rahip İshak, tarihinde belirttiğine göre bu sıralarda Aristo çıkmıştır,"⁽¹³⁾ der. Bu kayıttan anlaşıldığına göre, Aristo'nun Yunan alfabesinin 24 harfe tamamlanmasından sonra veya oluşma sırasında ortaya çıktığı düşünülebilir. Aristo'ya gelinceye kadar felsefenin, sözlü gelenek ağırlıklı bir intikal yaşadığını felsefe tarihleri de doğrular. Nitekim sözlü gelenek içinde teşekkül eden ve sonraları yazıya geçirilen Sokrat ve öğrencisi Eflatun'un felsefelerini çoğu zaman birbirinden ayırd etmek güçtür.

Yazının bilinmesine, siyaset, ticaret, haberleşme ve eğitimde kullanılmış olmasına rağmen hikmetin başkalarına aktarılıp öğretilmesinde kullanılmamasının özel bir nedeni olmalı. İbn Nedim bunu

şöyle açıklar: Kadim zamanlarda hikmet, ehli olmayanlar için yasaktı. Filozoflar, hikmet ve felsefeye istekli çıkanlara bakarlardı; eğer isteyen ehliyse ona öğretir, hikmeti intikal ettirirlerdi, değilse ona öğretmez, intikal ettirmezlerdi⁽¹⁴⁾.

Hikmetin yalnızca ehli olanlara öğretilmesi, neredeyse bütün İslâm hükemâsının üzerinde söz birliği ettiği temel bir görüştür. Siyasal, kültürel ve toplumsal nedenleri ne ölçüde haklı olursa olsun, bir geleneğe uymayı en açık biçimde Gazali'nin ihmal ettiği öne sürülmüştür. Nitekim Gazali'nin düşüncelerini kökten eleştirme görevini üstlenen İbn Rüşd, en başta Gazali'nin hikmet konularını herkesin anlayabileceği bir dille ve halk arasında yaygınlık kazanma kabiliyeti olan kitaplarda ele aldığı söyler ve bunu şiddetle eleştirir. Oysa gerek *İkamül-Avam* adlı kitabında gerekse tevîl'e ilişkin görüşlerini belirttiği eserlerinde Gazali, avam ve havass ayırımını yapmayı ihmal etmez; her iki insan sınıfına götürülmesi gerekli bilgilerin ayırımına özel bir önem verir.

Kaldı ki, hikmet ilk defa Yunan'da yazıya geçirilmişse bunun başka nedenleri üzerinde durmak gerekir. Bu konuda Ebu'l Berekât el-Bağdadi'nin kaleme aldığı tek kitabı olan "Kitabu'l Muteberin" başında yaptığı tespitlerden önemli ipuçları bulunabilir. el-Bağdadiye (560/1164) ye göre, eskiden bilginler ve filozoflar okuma ve yazı yolu ile değil, sözlü rivayet yoluyla ders verirdi. Kendi üstatlarından aldıkları ilimleri öğrenme ve öğretmeye kabiliyetli olan öğrenciye, olayı kavrayabileceği yaşa geldiğinde anlayış derecesine ve gücüne göre ona bilgi aktarırlardı. Bu öğretme tarzından gözettikleri amaç ilmin ve hikmetin ehil olmayanların eline geçmemesi, ehil olanların da zekâ ve kavrayış güçlerine göre az veya çok bilgiyle donatılması, öğretme zamanlarını aşmak ve hatta tersine öğretme zamanlarından geri kalma sakıncalarına maruz kalmayarak daima denetlenmeleri idi. O devirlerde ilme harcanan büyük itina ve gösterilen ihtimamlar pek büyük bir yekûn tutan alimler bu önemli bilgi ve hikmet hazinelerini sürekli birbirlerine aktararak teslim ediyorlardı. Alimlerin ve öğrencilerin azalması ve ilme karşı eski rağbetin ve özenin kalkması üzerine alimler, selefleri olan eski alimlerin ve filozofların hilafına kitap yazmaya başladılar. Ancak ilim ehli olan zekâ ve kavrayış erbabından olmayan kimselerin bu kitapları anlamamalarını

(13) İbn Nedim age S.23. Buna yakın bilgileri Sicistani de verir. Bkz. Sicistani, *Sıvanu'l-Hikme*, s.11.

sağlamak amacıyla da sembolik ve mecazi ibareler, işaretler kullandılar. Fakat bu devirde de bu tür ibare, işaret ve sembollerini anlayacak kimseler dahi kalmadığından, sonra gelen bilginler bu ibare sembollerini çeşitli biçimlerde açıklayıp yorumladıklarından kitaplar çoğaldığı gibi ilim ehli olmayanlardan bir çokları ilim ehli olanlarla karıştı ve bu karışıklığın sonucunda bu kitaplarda liyakatli bilginlerin sözleriyle bilgisiz ve kısır kimselerin sözleri dahi yer aldı⁽¹⁵⁾

Hikmet ile felsefe arasında tarihsel seyir içinde kurmaya çalıştığımız ilişkinin özü açısından el-Bağdadi'nin yukarıya aktardığımız görüşü önemlidir. Çünkü Ebu'l Berekât el-Bağdadi'nin Aristo derecesinde felsefi bir kudrete sahip olduğunu kabul edenler vardır; iddia edildiğinin aksine İbn Rüş'ten sonra ve üstelik Doğuda Meşşar felsefesini 12. yüzyılın ikinci yarısında kuvvetle temsil etmiş, hem de Aristo ve İbn Sina'yı eleştirerek "Evhadis'z-Zaman (Zamanın Biricik İnsanı) ünvanını kazanmıştır. O, Corbin' in deyimiyle felsefe tarihini, eski geleneğin bozulması, kötü ve yanlış yorumlanması sürecine indirgeyen bir filozoftu. Geleneği küçümsememekle birlikte filozofları okumakla onlara fazla bir şey borçlu olmadığını ve asıl hikmeti ve gerçeği şahsi tefekkürüyle ve en çok kainat kitabını okuyarak elde ettiğine inanıyordu. Dolayısıyla onun amaçları arasında hikmet geleneğini öz saflığıyla yeniden kurma işi tabii olarak yer alacaktı.

El- Bağdadi'nin üstlendiği bu önemli iş, gerçekte felsefenin özellikle Yunan ve İskenderiye kolundan İslâm dünyasına gelişinden itibaren hemen bütün İslâm hakim ve bilginlerinin üstlenme gereğini duydukları bir işti. Bu, bize İslâm'da felsefe hareketinin özünde yatan temel motifi asıl hareket ettirici gücü açıklar. Bu anlamda felsefe İslâm dünyasına ne birinci derecede siyasi amaçlar, salt entellektüel merak ve tatmin arama ihtiyacı sonucunda girdi ne de Arap yarım adasından eski kültür merkezlerine gelen çöl bedevilerinin yabancı bir kültürün etki sahasına girmekle müslümanlar arasında teşekkül etti. Bütün bunlar yanlıştır.

Öncelikle felsefeyi İslâm dünyasına getiren ilk etken müslümanların fethettikleri yerlerde karşılaştıkları genel kültürel çevrenin hareketli felsefi atmosferi ile kendilerini bir anda fiilen bunun içinde

görmeleridir. Goldziher'in yerinde tespitiyle, Abbasiler'in kurduğu Beytül Hikme'de başlayan tercüme faaliyetlerinden çok önceleri, sözlü ve karşılıklı tartışmalarla en değme felsefi konular müslümanlarla müslüman olmayan halk arasında rahatlıkla konuşulur, tartışılır hale gelmişti. Şam, Urfa, Nusaybin, Harran, Antakya, Cundişapur ve İskenderiye gibi büyük ve eski kültür merkezlerinde Hint tıbbından, Yunan ilminden ezbere söz eden, iyi eğitim görmüş papazlar, genç rahipler, şehir şehir gezen filozoflar, yer edinmek isteyen ve bir kaç dil bilen çevirmenler vardı. Müslümanlar bu aktif dünyanın içine girdiklerinde bir çok şeyi yeniden gözden geçirme, bazı şeyler üzerinde yeniden düşünme ihtiyacını duydular. Ancak hemen şunu farkettiler ki kendilerine karşı kullanılmak istenen felsefi görüşler ile kendi İslâmî düşünce ve inançları arasında bazı benzerlikler, ortak referanslar var. Ama doğru ile yanlış, hak ile batıl, hikmet ile saçmalık içiçe ve bir arada durmaktadır. Hikmet tabiatıyla müslümanların kayıp malıdır. Ve son peygamber Hz. Muhammed (s.a) in başlıca görevleri arasında, nübüvvetin gerekli kıldığı bütün sosyal, siyasi, ahlâki ve askerî hedefleri gerçekleştirmek yanında, kendisinden önceki peygamberleri doğrulamak, onların getirdiklerini tamamlamak, böylelikle geriye doğru gidildikçe ilk halkaya, Adem aleyhisselâma kadar kök salan ilahi tebliğ geleneğini, nübüvvet nuruyla insanın tanık olduğu hikmet ve ilmi diriltmekti. Peygamber kendisinden önceki peygamberlerin tebliğ ve hikmetlerini nasıl tümüyle yürürlükten kaldırmayıp doğruladı, tamamladı ve tashih ettiyse müslümanlar da karşı karşıya geldikleri bu yeni şartlarda kadim kültür, felsefe ve ilimlerde varolan hikmeti, kaynağı tevhid ve nebevî tebliğ olan unsurları seçip alacak, ama bunun yanında artık tevhid olmayan, zararlı, batıl ve yanlış unsurları ayıklayıp alacaklardı. İşte bu hikmet geleneğinin müslümanlar eliyle yeniden diriltmesi teşebbüsüdür.

Ama bir sorun çıkacaktı ortaya; O da şuydu: Hikmet ile hikmet olmayan şeyi hangi ölçü ve kıstaslarla tespit edeceğiz?

Hikmet nedir? Felsefe gerekli ve meşru bir düşünme tarzı mıdır? Yunan felsefesi ile İslâm dini uzlaştırılabilir mi? ...

(15) Ebu'l-Berekât el-Bağdadi, *Kitabu'l-Muteber*, Esad Efendi Kütüphanesi, No: 1931. Bu önemli kitabın çevirisini, 1931'de Şerafeddin Bey yapmış ve Daru'l-Fünun mecmuasının 6 sayısında Mart 1932'de tefrika ederek yayınlamıştır. Ebu'l-Berekât el-Bağdadi ve *Kitabu'l-Muteber* Tercümesi, çev Şerafeddin B., *Daru'l-Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Sayı: 24 Kanunuevvel, S.32-33.